

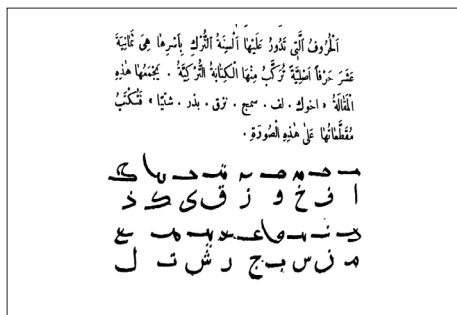
تداوم تاریخی خط اوغوری در متون ترکی دوران اسلامی

علی طارمی

آوردن معمولاً به صورت داوطلبانه صورت پذیرفته و نه به صورت سلسله جنگها و قهر و غلبه ها، به این صورت که مجموعه ای از قبایل ترکی از قرن سوم به بعد پس از آشنایی با اسلام به صورت دسته جمعی اسلام می پذیرفتند. اولین متون ادبی ترکی- اسلامی نیز با تأخیری دویست ساله از اواسط قرن پنجم شروع به بالیدن نمود و از همان آغاز، رویش این ادبیات با خط اوغوری گره خورد.

اولین اشارات به خط اوغوری در قرن پنجم و از آن محمود کاشغری در اثرش دیوان لغات الترک است که در عین حال از اولین متون ترکی- اسلامی هم محسوب می شود. دیوان لغات الترک نخستین متن اسلامی است که در آن حروف اوغوری ضبط شده و توضیحاتی درباره آنها داده شده است. (دیوان لغات- ترجمه دبیرسیاقی صص ۶ و ۸ . کاشغری می نویسد: مردم اوغور کتابتی به خط ترکی دارند ... که در آغاز کتاب شرح دادم که با آن نامه های خو را می نویسند) همان ص ۲۶

صفحه ای از دیوان لغات الترک، چاپ رفعت کیلیسلی [مربوط به تصویر فوق]

وجود نسخه هایی از متون اولیه اسلامی مانند قوتادغو بیلک و عتبه الحقایق به خط اوغوری نشان می دهد که این خط در متون اولیه ترکی- اسلامی مورد استفاده قرار می گرفته است. گزارشی که در اثر موسوم به «تاریخ فخرالدین مبارکشاه» درباره خطوط مورد استفاده در میان ترکها آمده است، دلیلی دیگر بر این امر است. فخر مدیر نویسنده این کتاب که خود نوه دختری سلطان محمود غزنوی بوده و نوشته اش نشان می دهد که از نزدیک با فرهنگ ترکی آشنایی داشته است، توضیحات جالبی درباره خطوط مورد استفاده در متون ترکی دارد. او از سه نوع خط مورد استفاده ترکها سخن به میان می آورد. این سه خط عبارت اند از: خط سغدی، تغزغزی و خزری. او که اثرش را در سالهای آغازین قرن هفتم هجری نوشته است، چنین گزارش می دهد « و دیگر ترکان را کتاب و خط است و سحر و نجوم بدانند و فرزندان را خط بیاموزند و خطشان دوگونه است یک نوع سغدی است و یک نوع تغزغزی. و اما سغدی را حروف بیست و پنج بیش نیست و سه حرف است که در خط ایشان نباید ظاد، ظا، غین و از راست سوی چپ نویسند و حرفشان بیشتر با یکدیگر نپیوندند و شکل حروف این است: ... و لفظ حرفشان به الفی زیادت گویند برین جمله: آ با جا دا ها وا زا حا طا یا کالا ما نا سا غا فا صا قاراشا تا نا خا ذا و این حروف را ترجمه حاجت نیست، چو پدید است که کدام است و این کتابت بیشتر به یکدیگر نپیوندند و خط تغزغزی و کتابت به نام پردان حرفشان برین جمله است و بر بیست و هشت حرف بیاید و از سوی راست به سوی چپ نویسند و با یکدیگر نپیوندند و شکل حرفشان برین صورت است که نوشته آمد ... و خزریان

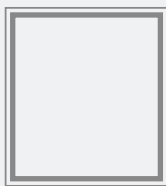
مقدمه:

می دانیم که متون ترکی باستان به خط های مختلفی نوشته می شده اند و خط اوغوری یکی از این خطوط مورد استفاده بوده است. اوغورها از قبایل ترکی بوده اند که پس از افول حکومت گوک تورکها از قرن هفتم میلادی به بعد، سربرآوردند و به عنوان جانشینان گوک تورکها به ناحیه شمال چین، قسمتهایی از آسیای مرکزی و ناحیه ای که امروزه آن را مغولستان می گویند، سیطره یافتند. پس از چندی قلمرو حکومتی آنها کاهش یافته و بیشتر به حدود شمال چین کنونی محدود شد. اوغورها تا زمان فتوحات مغولان کما بیش دارای حکومتی مستقل بوه اند ولی پس از مغولان در محاق تاریخ فرو رفتند. اوغورها برخلاف بسیاری از قبایل ترک که غالباً زندگی کوچرو داشتند، کشاورز و یکجانشین بودند، آنها تحت تأثیر چینی ها دین «شمنی» اجداد خود را ترک کرده و به دین «بودا» گرویدند، همچنین بخشی از آنها به دین «مانی» ایمان آورده و مانوی شدند. آثار برجای مانده از شهرها و معماری و هنر و متون مربوط به اوغورها، جای شکی باقی نمی گذارد که آنان صاحب تمدنی درخشان بوده اند. آثار کشف شده در ۱۵۰ سال اخیر از این تمدن مخصوصاً در شهر تورفان، نشانه ای بر این ادعا است. کشف صدها طومار و کتاب و کتیبه به زبانهای مختلف مخصوصاً زبان ترکی اوغوری نه تنها دریچه ای نو بر روی دنیای تُرک شناسی که به دنیای ادیان و هنر شرقی گشود. بسیاری از این متون به خطی نوشته شده اند که ما آن را به نام خط اوغوری می شناسیم. این مقاله قصد آن دارد تا تداوم استفاده از این خط در متون ترکی دوران اسلامی را مورد بررسی قرار دهد.

تداوم تاریخی خط اوغوری:

برخی از مورخان در دوران معاصر به مبحث «تداوم تمدنی» پرداخته اند. اینکه تمدنها چه سیری داشته اند و در سیر زمان چگونه نابود شده یا تحول یا تغییر یافته و یا دوام یافته اند. چگونگی مواجهه تمدنها و فرهنگها با تحولات و انقلابات تاریخی و چگونگی «صیوروت تاریخی» آنها از موضوعات مهم این نوع مطالعات بوده است. یکی از مظاهر این تداوم تمدنی را می توان در تداوم خط مورد بررسی قرار داد. ظهور اسلام در عربستان و ورود آن به سرزمینهای دیگر (مانند ایران و روم و آسیای مرکزی و شمال آفریقا ...) قطعاً نوعی انقلاب تاریخی است موضوعی که گاه از آن با عنوان نابودی تمدن باستان یا گسست تمدن باستان یاد می شود. یکی از نشانه های این انقلاب تاریخی علاوه بر انقلاب در دین و آیین، رواج زبان و خط عربی مخصوصاً در سرزمینهای مفتوحه غیر عربی است. پس از ورود اسلام به این سرزمینها، در بسیاری از این نقاط، زبان عربی تدریجاً جایگزین زبانهای سابق و بومی این مناطق گشت (مثلاً در شامات و شمال آفریقا ...) و حتی در مواردی که زبان این سرزمینها به عربی بدل نشد، خط عربی سیطره خود را اعمال نموده و سایر خطوط بومی این مناطق در زیر سایه سنگین آن محو شدند. مثلاً در ایران خط پهلوی به راحتی جای خود را به خط عربی داده و متون پس از اسلام به زبان فارسی به خط عربی نوشته شدند. اما آنچه در این میان جالب به نظر می رسد دوام خط اوغوری در میان ترکها و استفاده از این خط در متون ترکی- اسلامی است. خط اوغوری نه تنها در میان ترکها نابود نگشت، بلکه حتی تا قرنهای در میان ترکان مسلمان در کنار خط عربی مورد استفاده قرار می گرفت. اساساً ترکهای مسلمان نه تنها خط اوغوری بلکه تقویم اوغوری، شیوه نگارگری اوغوری در سنت مانوی و بودایی را نیز جذب فرهنگ جدید اسلامی کردند که می توان از آن با عنوان صیوروت تاریخی تمدن اوغوری یاد کرد.

پیش از ورود به بحث اصلی باید گفت اسلام آوردن ترکهای آسیای مرکزی تقریباً از قرن سوم به بعد آغاز شد. این اسلام

فتح اله دیوان

- جنبش ساکن!

- توسعه کمی دانشگاهها و افول حرکت های دانشجویی دانشگاهها در مسلخ سفارش بگیری

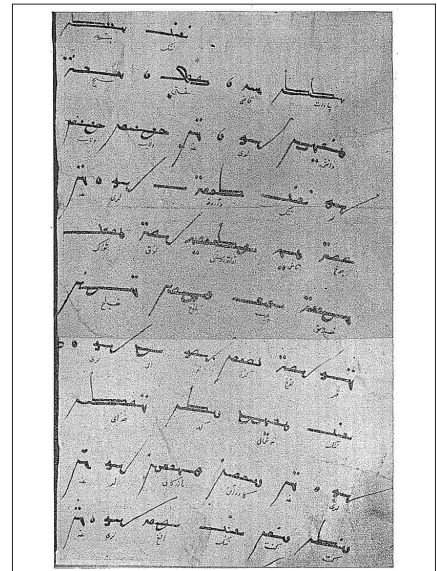
- پایه های چند فرهنگی محیط های علمی سبب پیشرفت علم بوده است

- چرا دانشگاه ما کار آفرین نیست؟

- حدیث خرم

- مشهدی رجب ارغوانی فرد

را هم خط است و این خور به روسیان منسوب است و طائفه از روم بدیشان نزدیک اند بدین خط نویسند و ایشان را روم روس خوانند و از سوی چپ به سوی راست نویسند و حروف با یکدیگر نپیوندند و حروف ایشان بیست و یک حرف بیش نیست برین جمله آنچه از توضیحات فخر مدبر بر می آید این است که خط تغزغزی مورد اشاره فخر مدبر همان خط اوغوری است. (تاریخ فخرالدین مبارکشاه ص ۴۴-۴۶) ظاهراً مستنسخ قرن شانزدهمی تاریخ مبارکشاه (که یگانه نسخه این اثر نیز هست) قادر به خواندن هیچ کدام از این خطوط نبوده است و صرفاً به ضبط معادل عربی حروف اکتفا کرده است.

صفحه ای از یرلیغ سلطام محمد فاتح به اوزون حسن آغ قویونلو- موزه تویقایی [مربوط به تصویر فوق]
با ظهور مغولان و برپایی حکومت ایلخانان و سپس حکومت تیموریان، نشانه های بیشتری از این خط می یابیم چرا که مغولان که تا پیش از چنگیزخان فاقد خط نوشتاری بودند و پس از تماس با اوغورها به عنوان اقوام همسایه آنها، خط اوغوری را از آنها فراگرفته و در متون مغولی مانند تدوین یاسای چنگیزخان استفاده می کرده اند. (جهانگشای ج ۱ ص ۱۴) برخی از نامه های امرای مغول به دربار پادشاهان اروپایی به همین خط نوشته شده است که هنوز در موزه ها باقی است (از جمله نامه گیوک وارغون و اولجایتو به پاپ اینوسنت و فیلیپ چهارم و نیکلاس چهارم و...) مهر پادشاهان ایلخانی به این خط است و حتی در نامه ها و استناد فارسی این پادشاهان و برخی از سکه های ایلخانان نیز نقش و نگار اوغوری را می توان مشاهده کرد. رشیدالدین فضل الله همدانی از وجود متونی به خط اوغوری با نام آلتون دبتیر نیز یاد می کند (جامع التواریخ- به کوشش محمد روشن جلد ۱ ص ۵۹-۵۷) اشارات عظاملک جوینی حاکی از این است که آموزش خط اوغوری میان امرای ایلخانی یک سنت بوده است (جهانگشای جوینی ج ۲ صص ۱۳۲ و ۱۴۲)
این اسناد اداری نشان می دهد که تا سالها متون اوغوری جزء اسناد رسمی دولتی بوده اند. دو نامه از قوتلوغ تیمور و توقتمیش خان به ترکی با همین خط نیز موجود است که مربوط به سال ۸۰۰ ق است و نخستین بار، وامبری آنها را منتشر نموده اند (UIGURISCHE SPARACHMONUMENTE, pp ۱۷۲-۱۷۳ Vambery ۱۸۷۰) قراین حاکی از آن است که نامه های ترکی در دوره تیموری نیز به همین خط بوده است و عثمانیان نیز برای ارتباط با ترکهای آسیای مرکزی نامه ها را به همین خط می نوشته اند. نه تنها این خط برای ارتباط با ترکهای آسیای مرکزی که برای امرا و پادشاهان ترک تبار ایران نیز استفاده می شده است به این خط بود. شاید یکی از آخرین اسناد در این باره یرلیغ ترکی سلطان محمدفاتح خطاب به اوزون حسن آغ قویونلو است که طومار این یرلیغ

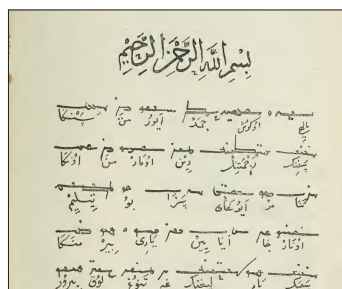
اینک در موزه تویقایی نگهداری می شود و نخستین بار توسط «رشید رحمتی آرات» محقق ترکیه ای معرفی شد (مجله توریکیات مجموعه سی- سال ۱۹۳۹ - شماره ۶- صفحه ۲۸۵ به بعد) نیاز به نوشتار با این خط چنان جدی بوده است که در احوال برخی از شاهان عثمانی آمده است که دوره ای را برای فراگرفتن خط اوغوری مصروف می کرده اند (دانشنامه اسلام ذیل بایزید دوم)
معرفی چند مورد از مهمترین آثار ترکی با خط اوغوری:
از میان متون اوغوری می توان نمونه های زیر را برشمرد:
۱- قوتادوغو بیللیک:

این کتاب از اولین متون ترکی- اسلامی متعلق به ترکی خاقانی است که در سال ۴۶۲ ق توسط یوسف خاص حاجب بلاساغونی و در دربار قراخانیان به نظم کشیده شده است. از این کتاب تاکنون سه نسخه یافت شده است: نسخه وین، نسخه قاهره و نسخه فرغانه. از این سه نسخه، نسخه وین که به نسخه هرات نیز معروف است به خط اوغوری است و در سال ۸۴۳ قمری توسط «حسن قارا سائل شمس» در هرات استنساخ شده است. این نسخه بعدها به عثمانی و از آنجا به وین انتقال می یابد. اصل و ترجمه آلمانی آن نخستین بار توسط هرمان وامبری ترک شناس معروف مجار در سال ۱۸۷۰ و سپس توسط رادولف ترک شناس مشهور آلمانی به سال ۱۸۹۱ در سن پترزبورگ منتشر شده است.

صفحه ای از قوتادوغو بیللیک نسخه هرات (وین) [مربوط به تصویر فوق]
۲- عتبه الحقایق:

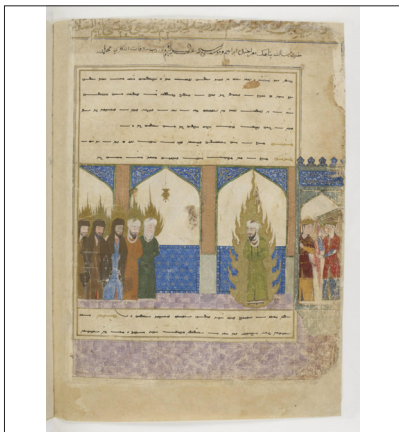
این کتاب که توسط ادیب احمد یوقتنکی، نوشته شده است از آثار کلاسیک ترکی مربوط به آسیای مرکزی محسوب می شود و آن را جزء آثار ترکی خاقانی دانسته اند که ظاهراً در قرن ششم هجری به نظم کشیده شده است. از این کتاب تا کنون ۶ نسخه یافت شده است که یکی از آنها به اوغوری (نسخه سمرقند) و دیگری به خط اوغوری و عربی در کنار هم است که دومی نخستین بار توسط نجیب عاصم به سال ۱۳۳۴ قمری (۱۹۱۸ م) در استانبول در مطبعه عامره با نام «هبه الحقایق» منتشر شد. بعدها مشخص شد نام صحیح این کتاب «عتبه الحقایق» می باشد. (هبه الحقایق- احمد بن محمود یوکنکی- شارحی و نالی نجیب عاصم- استانبول- مطبعه عامره ۱۳۳۴)

صفحه ای از کتاب عتبه الحقایق

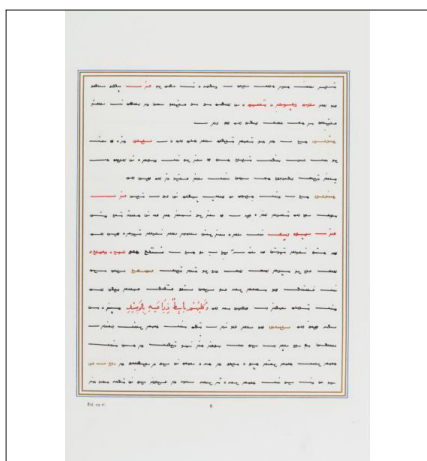
۳- معراج نامه اوغوری:

این کتاب به سفارش شاهرخ تیموری تهیه شده است. کتاب درباره ماجرای معراج پیامبر اسلام است. متن کتاب ظاهراً تلخیصی از کتاب نهج الفردیس است که توسط میرحیدر خوارزمی (مشهور به ترکی گوی) به نظم و نثر نوشته شده است. چند نسخه از این کتاب موجود است که همه مصوراند. یکی از نسخه های آن معروف به نسخه پاریس ۲۶۵ صفحه دارد که ۵۸ مجلس آن مصور بوده و صفحات مصور آن به دو زبان عربی و ترکی و ترکی آن به دو خط اوغوری و عربی می باشد. تصاویر و مینیاتوره های این نسخه با طلا تزئین شده است و توسط «مالک بخشی هراتی» به سال ۸۴۰ ق در هرات کتابت شده است. کتاب برای نخستین بار توسط پاوه دوکورتی مستشرق فرانسوی، در سال ۱۸۸۲ در پاریس منتشر شده و متن ترکی آن از خط اوغوری به خط عربی برگردانده شده است.

صفحه ای از معراجنامه شاهرخ- نسخه پاریس [مربوط به تصویر فوق]
۴- ترجمه تذکره الاولیا:

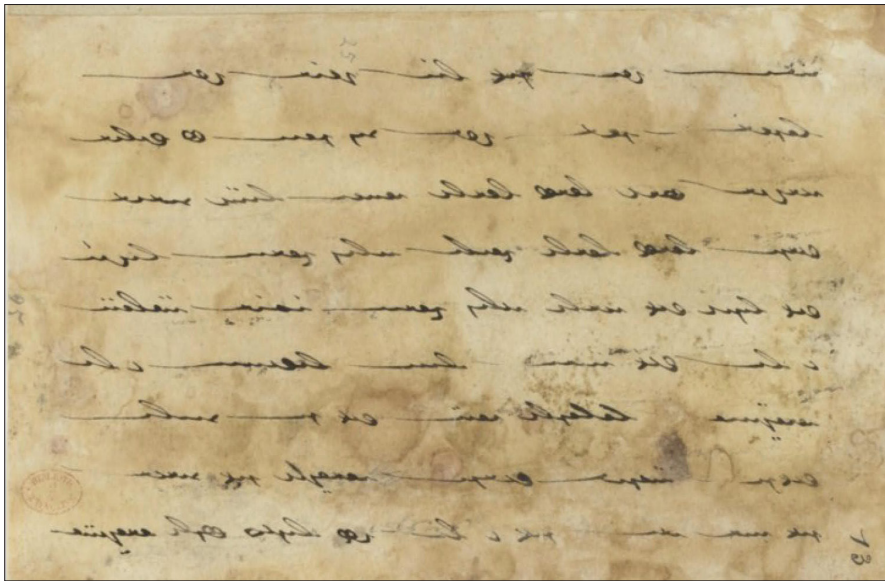
این کتاب، ترجمه ای از تذکره الاولیا عطار نیشابوری است. نسخه ای زیبا از آن که متعلق به زمان شاهرخ تیموری است در هرات و توسط «مالک بخشی» به سال ۸۴۰ استنساخ شده، موجود است که نخستین بار توسط پاوه دوکورتی در پاریس به سال ۱۸۸۹ منتشر و با مقایسه اصل فارسی آن به فرانسوی نیز ترجمه شده است.

صفحه ای از ترجمه ترکی تذکره الاولیا- نسخه پاریس [مربوط به تصویر فوق]

۵- مخزن الاسرار میرحیدر ترکی گوی:

مولانا میرحیدر ترکی گوی که عیشیبر نوایی او را یکی از استادان شعر ترکی شمرده است از شاعران دوره تیموری است که دو مثنوی به نام «مخزن الاسرار» و «گل و نوروز» دارد که هر دو را به نام اسکندر میرزا فرزند عمر شیخ بن

تیمور سروده است. (مجالس النفایس نوایی ص ۱۲۴ و نیز رک روضه السلاطین فخری هروی). نسخه هایی از مخزن الاسرار میرحیدر به الفبای اوغوری در دست است. نخستین بار مخزن الاسرار او توسط پایه دوکورتی همراه معراج نامه در سال ۱۸۸۲ در پاریس منتشر شده و سپس رادولف در سال ۱۸۹۱ قسمتهای کوتاهی از آن را به همراه با سایر متون اوغوری منتشر نمود. نسخه ای اوغوری از این کتاب در کتابخانه ملی برلین نگهداری می شود که مشخص است که ابتدا در دربار صفوی بوده، چرا که در صفحه ابتدای آن این جمله نقش بسته است:
 «به تاریخ شهر صفرالمظفر سنه ۱۱۶۱ یونس افندی از خزانه دارالسلطنه اصفهان برون آورده» (رک سایت بخش نسخ خطی کتابخانه برلین - کتاب مخزن)

صفحه اول مخزن الاسرار میرحیدر - نسخه برلین [مربوط به تصویر فوق]
 ۶- مجموعه اوغوری یزد:

یکی از کتابهایی که نگارش آن متعلق به جغرافیای کنونی ایران است، مجموعه کتابهای اوغوری است که نسخه خطی آن در بریتیش میوزیوم قرار دارد. این کتاب که دارای تزئیناتی نیز هست شامل بخش اصلی و حاشیه ای می باشد. بخش اصلی کتاب به ترکی و با الفبای اوغوری است و بخش حاشیه ای کتاب شامل اشعار فارسی کمال خجندی و امیری است که بعدها به کتاب اضافه شده است. بخش اوغوری آن خود شامل چند بخش است. بخش اول کتاب «سراج القلوب» بخش دوم، کتاب «مساله کیتابی» بخش سوم آن کتاب «راحه القلوب» بخش چهارم آن مجموعه اشعار ترکی از چند شاعر مانند لطفی و قنبر اوغلو و قاسم و جوهری و چند قوشوق و بخش آخر آن کتاب «محبت نامه» خوارزمی است. این مجموعه کتاب توسط «منصور بخشی» به سال ۸۳۶ ق در شهر یزد استنساخ شده و به میرجلال الدین تقدیم شده است. احتمالاً غرض از این میرجلال الدین، امیر جلال الدین چقماقی (امیر چخماق) است که در زمان شاهرخ تیموری حاکم شهر یزد بوده است. کتاب اولین بار توسط بارتولد و سپس کلاوسون صد سال پیش از این معرفی شد و قسمتهایی از آن توسط محققین ترکیه مورد بررسی قرار گرفته است، ولی ظاهراً تا کنون به صورت مستقل منتشر نشده است. (رک مقاله کلاوسون در این باره و نیز شناسنامه کتاب در موزه بریتانیا)

صفحه ای از مجموعه اوغوری از بریتیش میوزیوم [مربوط به تصویر فوق]
 ۷- بختیارنامه:

کتاب بختیار نامه در واقع داستانی است که به ترکی ترجمه شده است. این کتاب نخستین بار توسط پیر آمدی ژوبر مستشرق و سفیر ناپلئون در ایران و عثمانی به سال ۱۸۲۶ معرفی و خلاصه ای از آن به سال ۱۸۲۷ منتشر شد. بعدها قسمت کوتاهی از آن را وامبری و رادولف نیز در مجموعه اوغوری خود آوردند.

۸- اوغوزنامه:
 اوغوزنامه ها در واقع مجموعه کتابها و متون مربوط به اسطوره اوغوزخان نیای اوغوزها هستند. نخستین گزارش از این نوع نوشته ها در اثر رشیدالدین همدانی (جامع التواریخ) دیده می شود و بعدها دواداری، یازیچی زاده، الغ بیک و ابوالغازی بهادرخان و... نیز روایتهایی از آن به دست داده اند. این کتابها از قرار معلوم در خزانه پادشاهان ترک وجود داشته و رشیدالدین فضل الله بر اساس این اوراق تاریخ اساطیری ترکها را روایت کرده است (جامع التواریخ مقدمه جلد اول ص ۳۵-۳۴) این اوراق به خط اوغوری بوده اند و آخرین گزارش توسط شکرالله مورخ، از وجود اوغوزنامه اوغوری در دربار جهانشاه قره قویونلو حکایت دارد. جالب اینکه جهانشاه قره قویونلو با راجع به این اوغوزنامه از برادری خود با سلطان مراد عثمانی سخن به میان می آورد (بهجه التواریخ- ص ۲۴۹) نسخه ای از اوغوزنامه اوغوری در کتابخانه ملی پاریس موجود است که نخستین بار رادولف آن را در مجموعه آثار اوغوری به سال ۱۸۹۱ و بعدها توسط رشید رحمتی آرات منتشر شد. زمان استنساخ این کتاب مشخص نیست، ولی داستان اوغوزخان در این نسخه تفاوتهایی با داستان اسلامی رشیدالدین در جامع التواریخ دارد و احتمالاً ورژن قدیمی تر داستان رشیدالدین است. (رک سیری در زبان و لهجه های ترکی - جواد هیئت)

صفحه ای از داستان اوغوز خاقان - نسخه پاریس [مربوط به تصویر فوق]
 منابع و ماخذ:

- ۱- دیوان لغات الترك - محمود کاشغری - ترجمه دبیرسیاقی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۵
- ۲- تاریخ جهانگشای جوینی براساس تصحیح محمد قزوینی، به همت محمد رضانی، تهران، چاپ پیک ایران، ۱۳۶۶
- ۳- بهجه التواریخ، شکرالله مورخ، به اهتمام و سعی: حسن آلماز، آنکارا ۲۰۰۴
- ۴- جامع التواریخ، رشیدالدین فضل الله همدانی، به کوشش محمد روشن و موسوی، تهران، نشر البرز، ۱۳۷۳
- ۵- زیبایی شناسی طلا در نگاره های معراج نامه، نگار حلیمی، دانشگاه هنر تهران، ۱۳۸۸
- ۶- دانشنامه جهان اسلام، ذیل بابزید دوم و ژوبر پیر و خط

- اوغوری
 ۷- A hitherto unknown Turkish manuscript in Uighur charactress, L. M. Clauson, Journal of royal Asiatic society of great britain, no ۱۹۲۸, ۱۳۰-۹۹ pp
 ۸- Das kudatkubilik, Dr. W Radoiff, St. Petersburg, ۱۸۹۱ and ۱۹۱۰
 ۹- Uigurische Sprachmonumente and Das kutatkubilik, Herman Vambéry, Innsbruck, ۱۸۷۰
 ۱۰- تاریخ فخرالدین مبارکشاه، به کوشش ادوارد دنیسون روس، لندن ۱۹۲۷
 ۱۱- Miradj-namah, le manuscrit ouigour de la bibliothequenationale, Pavet De Courteille, Paris ۱۸۸۲
 ۱۲- Tazkereh-i evliya, le memorial des saints, A Pavet De Courteille, Paris
 ۱۳- هبه الحقایق، یوکناک، شارچی و ناقلی: نجیب عاصم، استانبول، مطبعه عامره، ۱۳۳۴

